

ŠEŠĖLINĖS EKONOMIKOS VEIKSNIŲ IR PRIEŽASČIŲ TYRIMAS EKSPERTINIO VERTINIMO METODU: LIETUVOS ATVEJIS

Jolita Krumplytė

jolitakrumplyte@gmail.com

*Vilniaus Gedimino technikos universiteto doktorantė,
Socialinės ekonomikos ir vadybos katedra*

1. Įvadas

Pastaraisiais metais daugelyje šalių susiformavusi sudėtinga makroekonominė situacija – sparčiai mažėjantis bendrasis vidaus produktas, didėjantis nedarbo lygis, žymus šalies biudžeto pajamų sumažėjimas – sutrikdė šalies ekonominės ir socialinės politikos įgyvendinimo galimybes. Šalia šių problemų dažnai akcentuojama šešėlinė ekonomika, apibrėžiama kaip fenomenas, kurio egzistavimas neišvengiamas ekonomikos pakilimo laikotarpiu ir matomas spartus vystymasis ekonomikos recesijos ir nuosmukio etapuose.

Mokslinėje literatūroje šešėlinė ekonomika apibūdinama kaip sudėtinga daugialypė reiškinių visuma. Pažymėtina, kad nėra bendros šešėlinės ekonomikos koncepcijos, neretai tapatinami terminai „šešėlinė ekonomika“ ir „oficialiai neapskaityta ekonomika“ arba vartojami kiti terminai ir apibrėžimai. Autorės pasirinktas šešėlinės ekonomikos konceptas apima ekonominę veiklą, kuri vykdoma nesilaikant teisės aktų reikalavimų ir apribojimų, kai tokia veikla yra griežtai reglamentuojama ir reguliuojama. Kitaip tariant, tyrimo objektas apima tas ekonominės veiklos apraiškas, kurių rezultatai nėra įtraukti į oficialią apskaitą siekiant išvengti mokesčių arba juos nuslėpti (Krumplytė 2008a, b).

Literatūroje pateikiama daug skirtingų veiksmų, lemiančių šešėlinės ekonomikos atsiradimą, ir priežasčių, turinčių įtakos jos vystymuisi. Siekiant sumažinti šešėlinės ekonomikos mastą ir sustabdyti jos sparčią raidą, svarbu identifikuoti šį procesą lemiančius veiksmus ir priežastis. Vieni autoriai (Schneider 2000, 2005; Tanzi 2002, 2006; Thomas 1992, 2000; Fleming *et al.* 2002; Dell’Anno,

Solomon 2007; Feige, Urban 2007) svarbiausiais laiko ekonominius veiksnius, kiti (Torgler 2003a, b, c; Uslaner 2003; Alm, Torgler 2006; Frey, Torgler 2007) akcentuoja mokesčių moralės (visumos psichologinių socialinių ir kultūrinių ypatumų, lemiančių ekonomikos dalyvių elgseną) svarbą šešėlinės ekonomikos mastui. Taikant įvairius šešėlinės ekonomikos skaičiavimo metodus atsižvelgiama į skirtingus šešėlinės ekonomikos veiksnius ir priežastis, o kai kuriais atvejais dėl duomenų (kai kurių reiškinų patikimų kiekybinių tyrimų) nebuvimo tam tikrų veiksmų įtaka šešėlinės ekonomikos vystymuisi lieka neįvertinta.

Mokslinėje literatūroje pateikiamų tyrimų rezultatų analizė leido susisteminti šešėlinės ekonomikos veiksnius ir priežastis juos suklasifikuojant į tris grupes: ekonominius, teisinius administracinius ir socialinius psichologinius. Tokia klasifikacija nesudaro galimybių įvertinti, kurie šešėlinės ekonomikos veiksniai ir priežastys yra svarbiausi šešėlinei ekonomikai atsirasti, taip pat neatskleidžia kiekvieno iš jų svarbos šešėlinės ekonomikos kaitai. Visi šie veiksniai ir priežastys kompleksiskai veikia šalies šešėlinės ekonomikos tendencijas. Be to, įvairiose šalyse tam tikrų veiksmų ir priežasčių svarba šešėlinės ekonomikos egzistavimui ir plitimui gali būti skirtinga (Krumplytė 2008b).

Straipsnyje nagrinėjama *problema* – kokie veiksniai ir priežastys daro didžiausią įtaką šešėlinės ekonomikos vystymuisi Lietuvoje. *Straipsnio tikslas* – remiantis atlikto ekspertinio vertinimo rezultatais nustatyti svarbiausius Lietuvos šešėlinės ekonomikos veiksnius ir priežastis bei pateikti galimus šešėlinės ekonomikos mažinimo būdus.

Tyrimo metodai: loginė lyginamoji analizė ir sintezė, ekspertinis vertinimas, statistinis duomenų sisteminimas ir apibendrinimas.

Teoriniai tyrimo pagrindai. Dauguma mokslinėje literatūroje pateikiamų šešėlinės ekonomikos veiksmų ir priežasčių tyrimų pasižymi tam tikra specifika – siekiama nustatyti tam tikro pasirinkto šešėlinės ekonomikos veiksmo įtaką šešėlinei ekonomikai. Toliau pateikiama dažniausiai mokslinėje literatūroje nagrinėjamų šešėlinės ekonomikos veiksmų ir priežasčių tyrimų rezultatų apžvalga.

Kelis dešimtmečius pagrindiniu šešėlinės ekonomikos formavimosi veiksmu buvo laikoma *per didelė mokesčių našta*. Šio veiksmo įtaka šešėlinės ekonomikos vystymuisi grindžiama Lafero kreive, kuri parodo, kad esant santykinai nedidelei mokesčių naštai šešėlinės ekonomikos mastas yra mažas, o mokesčių naštai viršijus optimalią ribą šešėlinė ekonomika didėja, todėl mažėja į šalies biudžetą surenkamos mokesstinės pajamos (Misiūnas 1999; Schneider, Klinglmaier 2004; Schneider, Enste 2002a; 2002b; Rosser 2006). Pažymėtina,

kad sudėtinga įvertinti, kokia mokesčių našta šalies rinkos dalyviams gali būti priimtina ir laikoma teisinga, nes skiriasi įvairių mokesčių tarifai ir subjektai. Vėliau mokslinėje ir specialiojoje literatūroje bandyta paneigti mokesčių naštos kaip šešėlinės ekonomikos veiksnio itin didelę svarbą. Užsienio šalių praktika rodo, kad tos šalys, kuriose didelė mokesčių našta, apie 52–55 % (pvz., Švedija, Danija, Suomija), įtrauktos į pasaulyje pirmaujančių šalių dešimtuką, laikomos konkurencingiausiomis ir jose nėra išplitusi šešėlinė ekonomika. Priešinga situacija, kai šalyse, kuriose mokesčių našta yra santykinai maža, iki 20 % BVP, (pvz., Gruzija, Meksika), šešėlinė ekonomika sudaro daugiau nei 60 % BVP (Krumplytė 2008b).

M. E. Sharpe (2007) teigimu, šalies biudžeto mokestinių pajamų sumažėjimas padidėjęs mokesčių tarifams rodo ne tik oficialiai apskaitomos ekonomikos lėtėjimą, bet kartu yra ekonomikos dalyvių nepasitenkinimo aukštais mokesčių tarifais pasekmė. Nepasitenkinimas mokesčių tarifų padidiniu lemia ekonomikos dalyvių sprendimus „pereiti“ į šešėlinę ekonomiką ir išvengti mokesčių. Dauguma autorių (Schneider 2000, 2005; Schneider, Enste 2000, 2002a, 2002b; Thomas 1992, 2000; Lippert, Walker 1997; Johnson *et al.* 1997; Tanzi 2002, 2006; Giles 1997a, 1997b, 1999a, 1999b; Giles, Tedds 2002; Mummert, Schneider 2001 ir kt.), tyrinėjusių mokesčių naštos ir šešėlinės ekonomikos priežastingumą, pažymi, kad nagrinėjant šešėlinės ekonomikos priežastis reikia vertinti ne visą mokesčių našta, bet atskirai tiesioginių mokesčių (įskaitant socialinio draudimo įmokas) ir netiesioginių mokesčių tarifų įtaką skirtingų ekonomikos dalyvių grupių elgsenos pokyčiams.

Prie svarbiausių šešėlinės ekonomikos veiksnių priskiriama *pajamų nelygybė* (ji vertinama skaičiuojant Gini koeficientą, grafiškai vaizduojamą Lorenzo kreive). Įvairių autorių (J. B. Rosser, M. V. Rosser, E. Ahmed, F. Schneider) tyrimais nustatyta, kad yra stiprus ryšys tarp pajamų nelygybės ir šešėlinės ekonomikos. Taip pat pažymima, kad nėra tiesioginio ryšio tarp mokesčių tarifų ir šešėlinės ekonomikos, tačiau nustatytas stiprus ryšys tarp mokesčių tarifų ir pajamų lygybės (Rosser *et al.* 2000; Schneider 2000, 2005). E. Valentini (2007) pažymi, kad pajamų nelygybė gali padidinti socialinį „susvetimėjimą“ (atitolimą nuo socialinės sistemos) ir paskatinti pasitraukimą iš oficialios ekonomikos. Toks „susvetimėjimas“ skatina norą vengti mokesčių ir nefinansuoti viešosios politikos. Tyrimuose akcentuojama, kad šešėlinės ekonomikos augimas rodo tam tikrą pajamų slėpimą (jų nedeklaruojant valdžios institucijoms), tačiau nėra jokių priežasčių manyti, kad šis pajamų slėpimas yra proporcingas visoje asmenų, gaunančių skirtingas pajamas, grupėse (Chong, Gradstein 2007).

E. Valentini tai vadina vengimo efektu, kurio kryptis nežinoma: jei pajamų slėpimas yra didesnis neturtingesnių asmenų, gaunama teigiama šešėlinės ekonomikos ir pajamų nelygybės priklausomybė, ir atvirkščiai. Be to, gebėjimas išvengti mokesčių (nuslėpti pajamas) įvairių žmonių kategorijų (tarnautojų, individualią veiklą vykdančių asmenų, samdomų darbuotojų) yra skirtingas, o tai komplikuoja bet kokią spėjimą apie pajamų slėpimo ir apskaičiuotos pajamų nelygybės priklausomybę. Kita vertus, tam tikras šešėlinės ekonomikos mastas, rodantis tam tikrą pajamų (darbo užmokesčio) slėpimo lygį, gali pakoreguoti pajamų nelygybės indeksus (Valentini 2007).

Pajamų nelygybės veiksnys, „veikiantis“ per socialinius ir psichologinius veiksnius, daro įtaką *mokesčių moralei* ir yra svarbesnis motyvas pereiti į šešėlinę ekonomiką negu aukšti mokesčių tarifai (Torgler 2003b; Schneider 2006, 2007). *Mokesčių moralė* apibrėžiama kaip piliečių požiūris į šalies socialinę politiką (socialinę apsaugą, visuomeninių poreikių patenkinimo lygio kilimą, sveikatos apsaugos kokybę), vertinant šiai sričiai skiriamą šalies biudžeto pajamų dalį (Torgler 2003b; Tsakumis *et al.* 2007). Kai didelė mokesčių našta yra psichologiškai kompensuojama mokesčių mokėtojų požiūriu, teisingomis socialinės politikos priemonėmis, tuomet kyla mokesčių moralės lygis (Krumplytė 2008a). Tyrimais nustatyta, kad mokesčių moralės lygis priklauso nuo mokesčių administravimo sistemos ir mokesčių administratorių elgsenos modelio: esant stipresnei kontrolei ir taikant priverstines mokesčių išieškojimo priemones, formuojasi žemesnė mokesčių moralė nei tais atvejais, kai kontrolės intensyvumas yra mažesnis bei mokesčių mokėtojų ir mokesčių administratorių bendradarbiavimas yra glaudesnis (Uslaner 2003; Torgler 2003b, 2003c; Frey, Torgler 2007). Taip pat pažymima, kad silpna mokesčių kontrolė ir glaudus mokesčių administratorių ir mokesčių mokėtojų bendradarbiavimas sudaro galimybes vengti mokesčių ir juos slėpti (Alm, Torgler 2006; Torgler, Schneider 2007, 2009). Mokesčių moralės lygis priklauso ne tik nuo vyriausybės ir mokesčių mokėtojų bendradarbiavimo glaudumo, mokesčių mokėtojų požiūrio į jų sumokėtų mokesčių teisingą panaudojimą šalies piliečių gerovės didinimui, bet ir valdžios institucijų darbo kokybės, kuri daugeliu atvejų yra glaudžiai susieta su *korupcijos* lygiu šalyje ir jos tendencijomis. Nustatyta, kad egzistuoja stiprus ryšys tarp korupcijos lygio ir šešėlinės ekonomikos masto (Gillman, Kejak 2005; Tanzi 2006). Šis teigiamas ryšys gali būti grindžiamas tuo, kad abu reiškiniai (korupcija ir šešėlinė veikla) yra sąlygoti bendro veiksnio – silpnos teisminės sistemos (Eilat, Zinnes 2002; Ahmed *et al.* 2007; Bose, Echazu 2007; Buehn, Schneider 2009; Schneider 2006, 2007). Teigiama, kad šalyse, kuriose valstybinės įstaigos efektyviai vykdo

savo funkcijas, yra mažesnė šešėlinė ekonomika, o šalyse, kuriose vyriausybė neužtikrina efektyvaus ir sąžiningo teisėtvarkos bei mokesčių administravimo funkcijų vykdymo, jos vystymasis yra spartesnis (Choi, Thum 2002, 2005; Uslaner 2008).

Reguliavimo intensyvumas (dažnai vertinamas įstatymų ir įvairių ekonominės veiklos taisyklių, kuriomis licencijuojama ekonominė veikla, įvedami darbo rinkos apribojimai ir pan., kiekiu) taip pat laikomas vienu svarbiausių šešėlinės ekonomikos veiksmų (Bouev 2002; Dreher *et al.* 2009). Nustatyta, kad šalyse, kuriose ekonomika stipriau reguliuojama, yra didesnis šešėlinės ekonomikos mastas. Vyriausybės reguliavimas, pasireiškiantis reikalavimais įsigyti licencijas ekonominei veiklai, darbo rinkos reguliavimu, tam tikrais prekybos barjeriais, lemia darbo jėgos sąnaudų didėjimą, mažina ekonomikos dalyvių laisvę ir priverčia tam tikrą dalį žmonių „pereiti“ į šešėlinę ekonomiką (Johnson *et al.* 1997; Enste 2003). Tiriant 76 išsivysčiusių, pereinamojo laikotarpio ir besivystančių šalių ekonomiką nustatyta, kad reguliavimo indekso padidėjimas vienu punktu (jis vertinamas nuo 1 iki 5, čia 5 – aukščiausias reguliavimo lygis šalyje) lemia šešėlinės ekonomikos padidėjimą 10 procentų. Šie rezultatai rodo, kad šalies vyriausybė turi padėti labiau išryškinti sumažėjusį reguliavimo intensyvumą arba bent jau esamų reguliavimo priemonių (įstatymų, taisyklių, reglamentų) patobulinimus, užuot didinusios teisės aktų skaičių. Tačiau kai kurios vyriausybės, bandydamos sumažinti šešėlinę ekonomiką, teikia pirmenybę pastarajai politikai (daugiau taisyklių ir įstatymų) dažniausiai todėl, kad padidintų valdžios biurokratų skaičių ir pademonstruotų „kovą už teisėtvarką“, kuri gali būti naudinga tik biurokratiniam aparatui, tačiau iš esmės nerodo mokesčių ir socialinės apsaugos sistemos reformų (Schneider 2000, 2005). Be to, bandymai sumažinti šešėlinės ekonomikos mastą gali būti nerezultatyvūs, jei pasirinktos teisinio reguliavimo ar kitokio pobūdžio priemonės, nukreiptos tik į tam tikras atskiras ekonomikos dalyvių grupes. Bet koks šešėlinei ekonomikai priskirtinas reiškinys (pvz., nelegalus darbas, pardavimo pajamų neištraukimas į oficialią apskaitą ir kt.) vyksta dalyvaujant mažiausiai dviems ekonomikos subjektams. Dažniausiai šešėliniais ekonominiais santykiais susijusių asmenų tinklas yra labai platus – šešėlinės ekonomikos dalyviai sukuria sudėtingas veiksmų schemas, įtraukdami kelis ekonomikos subjektus, siekdami įvairiais būdais paslėpti oficialiai neapskaitytas pajamas nuo kontroliuojančių institucijų, vengdami akivaizdžių buhalterinės apskaitos taisyklių pažeidimų (Lippert, Walker 1997; Boeri, Garibaldi 2006).

Be jau nagrinėtų, mokslinėje ir specialiojoje literatūroje išskiriami tokie šešėlinės ekonomikos veiksniai ir priežastys: 1) darbo paklausa ir pasiūlos nesuderinamumas; 2) žymus vidutinio ir minimalaus šalies darbo užmokesčių atotrūkis; 3) legalių darbo santykių ribojimas; 4) konkurencinių sąlygų iškreipimas, įvedant mokesčių lengvatas ir apribojimus; 5) teisės aktų spragos, dažna teisės aktų kaita; 6) mokesčių administravimo sudėtingumas, nelankstumas ir neefektyvumas; 7) nepasitikėjimas šalies vyriausybe, nepasitenkinimas valdžios institucijų darbo kokybe; 8) socialinės politikos neefektyvumas ir neadekvatus socialinių paslaugų paskirstymas; 9) nepakankamas švietimas ir informavimas mokesčių klausimais, neadekvati šešėlinės ekonomikos prevencija; 10) šešėlinių neekonominių santykių plėtra (lobizmas), šešėlinės visuomenės formavimasis; 11) neigiami gyventojų lūkesčiai dėl šešėlinės ekonomikos sumažėjimo; 12) transformacijų įtaka, gyventojų mentalitetas, kultūriniai ypatumai. Išsami šešėlinės ekonomikos veiksnių ir priežasčių analizė pateikta kito autorės tyrimo apžvalgoje (Krumplytė 2008b). Remiantis šešėlinės ekonomikos veiksnių ir priežasčių klasifikacija, buvo sudarytas apklausos klausimynas, kuris naudotas atliekant Lietuvos šešėlinės ekonomikos veiksnių ir priežasčių empirinį tyrimą.

2. Lietuvos šešėlinės ekonomikos veiksnių ir priežasčių tyrimo rezultatai

Siekiant nustatyti, kurie mokslinėje literatūroje nagrinėjami šešėlinės ekonomikos veiksniai ir priežastys yra svarbiausi Lietuvos atveju, atliktas ekspertinis vertinimas. Jis buvo vykdomas 2009 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. anoniminio anketavimo būdu, taikant nuotolinį principą (naudojant specialiai sukurtą taikomąją programinę priemonę). Tyrimo metu apklausti ekspertai – Valstybinės mokesčių inspekcijos (centrinio mokesčių administratoriaus ir apskričių valstybinių mokesčių inspekcijų) darbuotojai, turintys patirtį atliekant mokesčių mokėtojų patikrinimus ir mokestinius tyrimus (apimančius vizitavimą ir nuolatinės veiklos kontrolės veiksmus). Tyrime dalyvavo 702 ekspertai (93 % potencialių ekspertų). Daugumos apklaustų ekspertų (73 %) darbo patirtis mokesčių mokėtojų kontrolės srityje – ne mažesnė nei penkeri metai.

Siekiant identifikuoti dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje motyvus ekspertams buvo pateikti du klausimai, išskiriant tokias grupes: ekonomikos subjektus, kurie pradeda dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje, ir ekonomikos subjektus, kurie jau seniai dalyvauja šešėlinėje ekonomikoje ir jų šešėlinė ekonominė veikla yra santykinai didelio masto.

Kitais klausimais siekta įvertinti tam tikrų šešėlinės ekonomikos veiksnių ir priežasčių svarbą. Ekspertai turėjo nurodyti pateiktų šešėlinės ekonomikos veiksnių (lemiančių šešėlinės ekonomikos atsiradimą) ir priežasčių (lemiančių šešėlinės ekonomikos reiškinių plitimą) santykinį įtakos stiprumą (naudota atsakymų stiprumo skalė nuo 1 iki 5: 1 – veiksnys (priežastis) nedaro jokios įtakos, 5 – daro labai didelę įtaką). Siekiant išvengti itin reikšmingų veiksnių ir priežasčių praleidimo rizikos, buvo pateiktas atviro tipo klausimas, ekspertams suteikiant galimybę nurodyti svarbius ankstesniuose atsakymuose į klausimus nepaminėtus veiksnius ir priežastis.

Kitoje apklausos klausimyno dalyje buvo pateikti klausimai apie šešėlinės ekonomikos mažinimo būdus ir priemones. Ekspertų buvo prašoma įvertinti, kokie kovos su šešėline ekonomika Lietuvoje būdai ir priemonės būtų efektyviausi. Iš anksto numatyta, kad viena iš dažniausiai ekspertų nurodytų priemonių gali būti mokesčių naštos mažinimas. Todėl atskiru klausimu siekta išsiaiškinti, kokių mokesčių rūšių sumažinimas daugiausiai lemtų šalies šešėlinės ekonomikos masto mažėjimą.

Tyrimo hipotezė – šešėlinės ekonomikos vystymuisi Lietuvoje didžiausią įtaką daro nuo 2009 m. pradžios padidėjusi mokesčių našta ir žema mokesčių moralė (šalies piliečių pakantumas šešėlinės ekonomikos reiškiniams).

Dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje motyvai. Remiantis atlikto tyrimo rezultatais, ekspertų nuomone, Lietuvoje ekonomikos dalyviai pradeda vykdyti šešėlinę ekonominę veiklą dažniausiai dėl to, kad *neturi kitos išeities (neatlaikytų konkurencijos, fiziniai asmenys neturėtų lėšų pragyvenimui ir pan.)* (nurodė 41,9 % ekspertų). Šis motyvas svarbiausias ir tiems, kurių dalyvavimas šešėlinėje ekonomikoje yra santykinai didelio masto (nurodė 41,2 % ekspertų). Tai leidžia daryti prielaidą, kad šešėlinė ekonomika Lietuvoje gali būti santykinai didelio masto, nes ekonomikos subjektai dalyvavimą šešėlinėje ekonomikoje sieja su vienodų konkurencinių sąlygų išlaikymu ir išlikimo rinkoje galimybėmis. Jei tam tikra dalis rinkos dalyvių į šešėlinę ekonomiką pereina būtent dėl šios priežasties, tikėtina, kad ekonomikos sunkmečio sąlygomis šešėlinės ekonomikos vystymasis gali būti itin spartus.

Kitas itin reikšmingas dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje motyvas – *piktybiškos paskatos, siekiant didesnio pelno*. Atsakyme į klausimą apie ekonomikos subjektus, pradedančius dalyvauti šešėlinėje ekonomikoje, svarbiausiu motyvu tai nurodė 27,5 % ekspertų, o atsakyme į klausimą apie anksčiau šešėlinę veiklą pradėjusius ekonomikos dalyvius – 29,3 % ekspertų.

Dar vienas svarbus dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje motyvas – *šešėlinės ekonomikos dalyvių veiksmas, kuriais skatinamas kitų ūkio subjektų įtraukimas į šešėlinę ekonomiką (pavyzdžiui, siūlant neįtraukti tam tikro sandorio rezultatų į oficialią apskaitą ir pan.)*. Šį motyvą kaip svarbiausią nagrinėjamos ekonomikos subjektų grupėms nurodė šiek tiek daugiau nei penktadalis ekspertų (atitinkamai 21,5 % ir 20,5 %). Abu dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje motyvai iš dalies reprezentuoja šalies mokesčių moralės lygį – siekimą gauti didesnę pelną išvengiant mokesčių ir tam tikrą šalies socialinės ir ekonominės politikos interesų ignoravimą.

Svarbiausi Lietuvos šešėlinės ekonomikos veiksniai ir priežastys. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad didelę ir labai didelę įtaką (naudota atsakymų stiprumo skalė, reikšmių intervalas – nuo 1 iki 5) šešėlinės ekonomikos atsiradimui turi: *per didelė mokesčių našta (nelegalaus darbo atveju – žymus bruto ir neto darbo užmokesčio skirtumas)* (įvertinimus „4“ arba „5“ pasirinko 72,8 % ekspertų, svartinis reikšmių vidurkis – 4,07), *teisės aktų spragos, dažna teisės aktų kaita* (atitinkamai 68,4 % ir 3,93), *pajamų nelygybė ir augantis skurdo lygis* (atitinkamai 60,4 % ir 3,73), *nepasitikėjimas šalies vyriausybe, nepasitenkinimas valdžios institucijų darbo kokybe* (58,7 % ir 3,66), *korupcijos lygis ir palankus visuomenės požiūris į korupciją* (atitinkamai 55,6 % ir 3,58), *žema moralė mokesčių mokėjimo srityje ir jos plitimas* (atitinkamai 54 % ir 3,49). Santykinai nedidelės ekspertų dalies (nuo 4,8 % iki 11,4 % vertinant pagal šešėlinės ekonomikos veiksnius) teigimu, išvardyti veiksniai nedaro įtakos šešėlinės ekonomikos atsiradimui.

Ekspertų vertinimais, Lietuvoje šešėlinės ekonomikos atsiradimui nedaro įtakos (atsakymų stiprumo skalėje pasirinkta reikšmė „1“) tokie veiksniai: *legalių darbo santykių ribojimas* (nurodė 35,9 % ekspertų, svartinis atsakymų reikšmių vidurkis – 2,32), *per griežtas (arba nepakankamas) teisinis ir administracinis reguliavimas* (28,9 % ekspertų, vidurkis – 2,56), *tarpžinybinės duomenų bazės apie teisės pažeidimus nebuvimas, nepakankama duomenų ir informacijos sklaida* (28,1 %, vidurkis – 2,57), *nepakankamas švietimas ir informavimas mokesčių klausimais bei neadekvati šešėlinės ekonomikos prevencija* (27,9 %, vidurkis – 2,59). Kita vertus, šiuos veiksnius kaip itin svarbius (darančius labai didelę įtaką) nurodė nuo 12,5 % iki 15,1 %. Tai rodo, kad ekspertų nuomonė apie šių veiksnių įtaką šešėlinės ekonomikos atsiradimui yra gana skirtinga. Tyrimo rezultatus vertinant struktūriniu požiūriu, nustatyta, kad didžiausią įtaką šešėlinės ekonomikos atsiradimui daro socialiniai psichologiniai veiksniai (bendras vidurkis – 3,41, reikšmių vidurkiai kinta nuo 2,9 iki 3,66), šiek tiek mažesnę

įtaką – ekonominiai veiksniai (bendras vidurkis – 3,2, reikšmių vidurkiai kinta nuo 2,32 iki 4,07), o teisiniai ir administraciniai veiksniai daro mažiausią įtaką (bendras vidurkis – 2,94, reikšmės kinta nuo 2,56 iki 3,93).

Tyrimo rezultatų analizė atskleidė, kad šešėlinės ekonomikos *vystymuisi* labai didelę įtaką daro (naudota atsakymų stiprumo skalė, reikšmių intervalas – nuo 1 iki 5) tokios priežastys: *įmonės akcininkų, savininkų nuostatos, siekis gauti kuo didesnę pelną* (nurodė 70,1 % ekspertų, reikšmių vidurkis – 3,98), *darbuotojai sutinka gauti neoficialius mokėjimus* (atitinkamai – 69,8 % ir 3,99). Taigi šešėlinės ekonomikos vystymuisi itin svarbios yra socialinės ir psichologinės priežastys. Tai patvirtina tokias teorines išvagas: pasitraukimas iš šešėlinės ekonomikos siekiant pereiti į skaidrų verslą gali būti sudėtingas dėl šešėlinės ekonomikos dalyvių tinklo – skirtingo statuso asmenų tarpusavio ryšių, susiformavusių per tam tikrą laiką. Taigi, jei įmonės vadovas pasiryžtų atsisakyti šešėlinės ekonominės veiklos, jo ryžtas gali būti nuslopintas tiek aukštesnio rango vadovų (įmonės akcininkų, savininkų), tiek jiems pavaldžių asmenų (įmonės darbuotojų).

Ekspertų vertinimais, ekonominės priežastys (*per dideli mokesčiai, per daug mokesčių rūšių*) taip pat yra labai reikšmingos šešėlinės ekonomikos vystymuisi (atsakymų reikšmių vidurkiai – 3,8 ir 3,63). Tačiau šios priežastys daro mažesnę įtaką ekonomikos dalyviams, kurie seniai pradėjo vykdyti šešėlinę ekonominę veiklą, negu naujiesiems šešėlinės ekonomikos dalyviams (klausiant apie šešėlinės ekonomikos atsiradimą, *per didelę mokesčių našta* atsakymų reikšmių vidurkis žymiai didesnis – 4,07). Tai galima pagrįsti tokia logine išvada: ekonomikos dalyviai, kurie seniai pradėjo vykdyti šešėlinę ekonominę veiklą, yra mažiau jautrūs mokesčių naštos pasikeitimams, nes jie mokesčių nemokėjo nei tuomet, kai mokesčių tarifai buvo mažesni, nei tuomet, kai mokesčių našta padidėjo.

Teisinio ir administracinio pobūdžio priežastys daro santykinai mažesnę įtaką (pavyzdžiui, priežasties *dviprasmiški įstatymai, leidžiantys juos interpretuoti sau palankiu būdu* atsakymų vidurkis – 3,69, kad ši priežastis daro didelę ir labai didelę įtaką nurodė 58,1 % ekspertų, *lengvai apeinami įstatymai* – atitinkamai 3,65 ir 55,4 %).

Ekspertų vertinimais, Lietuvoje šešėlinės ekonomikos vystymuisi nedaro įtakos arba daro nedidelę įtaką (atsakymų stiprumo skalėje pasirinktos reikšmės „1“ arba „2“) tokios priežastys: *komplikuota buhalterinė apskaita* (nurodė 49,9 % ekspertų, atsakymų reikšmių vidurkis – 2,65), *nelankstus darbo kodeksas (darbo laiko, darbo užmokesčio, atleidimo iš darbo ir kitos sąlygos)* (41 % ekspertų, vidurkis – 2,96).

Apibendrinus ekspertų pateiktus veiksnius ir priežastis (atviro tipo klausimas), nustatyta, kad dažniausiai ekspertai akcentuoja teisinio ir administracinio pobūdžio priežastis:

- *nepakankamai efektyvi mokesčių mokėtojų kontrolė;*
- *pernelyg sudėtinga mokesčių sistema, dažna teisės aktų kaita;*
- *teisės aktų spragos, sudarančios sąlygas mokesčių nemokėjimui ir sukčiavimui, neteisėtam mokesčių skirtumo susigrąžinimui iš biudžeto;*
- *visuotinio pajamų ir turto deklaravimo nebuvimas;*
- *lengvai apeinami įstatymai, tuo naudojasi tam tikros ekonomikos subjektų grupės, kurios įtraukia kitus rinkos dalyvius į šešėlinius sandėrius.*

Kaip itin svarbi šešėlinės ekonomikos vystymosi priežastis nurodoma sudėtinga šalies ekonomikos situacija: didelis nedarbas, žemas pragyvenimo lygis, padidėjusi mokesčių našta, mokesčių lengvatų nebuvimas pradedantiesiems verslininkams. Dažniausiai minimos socialinės ir psichologinės šešėlinės ekonomikos priežastys – ekonomikos dalyvių noras greitai praturtėti, visuomenės tolerancija šešėlinės ekonomikos reiškiniams, susiformavusi nebaudžiamumo iliuzija dėl sudėtingos mokesčių ginčų praktikos (šešėlinės veiklos įrodymo ir apmokestinimo proceso). Dauguma ekspertų pažymi, kad šešėlinės ekonomikos vystymąsi lemia ne viena priežastis, o jų visuma.

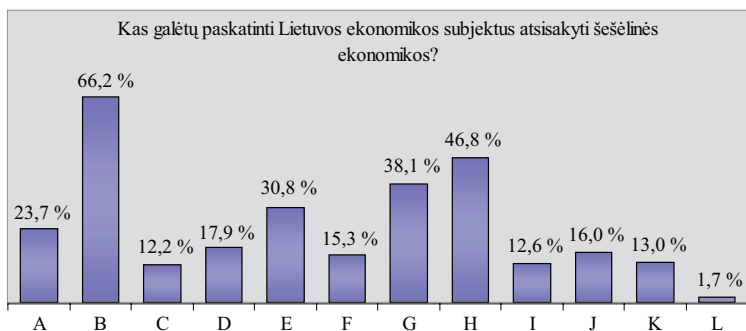
Kovos su šešėline ekonomika Lietuvoje būdai ir priemonės. Siekiant sustabdyti šešėlinės ekonomikos vystymąsi, būtina numatyti adekvачius kovos su ja būdus ir priemones, nukreiptas į šešėlinės ekonomikos veiksmų ir priežasčių šalinimą ar jų poveikio mažinimą. 1 paveiksle pateikiamos galimos Lietuvos šešėlinės ekonomikos masto mažinimo priemonės (nurodoma ekspertų, pasirinkusių tam tikrą atsakymą (galimi trys atsakymų variantai), dalis, proc.).

Tyrimo rezultatų analizė atskleidė, kad veiksmingiausi galėtų būti ekonominiai bei teisiniai ir administraciniai kovos su šešėline ekonomika būdai: *mokesčių mažinimas* (nurodė 66,2 % ekspertų), *mokesčių įstatymų pastovumas* (46,8 %), *teisės aktų aiškumas, galimybės įvairiai interpretuoti teisės aktų nuostatas panaikinimas* (38,1 %), *bausmės už teisės pažeidimus neišvengiamumas* (30,8 %).

Mokesčių mažinimo priemonės populiarumą galima paaiškinti taip: sudėtingomis ekonomikos sąlygomis (itin sumažėjus įmonių pardavimo pajamoms ir pelnui) nuo 2009 m. pradžios Lietuvoje padidėjusi mokesčių našta tiek finansiškai, tiek psichologiškai tapo nepakeliama tam tikrai daliai ekonomikos dalyvių ir paskatino užsiimti šešėline veikla, siekiant išvengti mokesčių. Tokią prielaidą patvirtina anksčiau minėti tyrimo rezultatai – svarbiausias motyvas

pereiti į šešėlinę ekonomiką, ekspertų vertinimais, yra *siekimas išlikti rinkoje (atlaikyti konkurenciją, užsidirbti lėšų pragyvenimui)*.

Ekspertų vertinimais, didžiausią efektą, siekiant sumažinti šešėlinės ekonomikos mastą, duotų tokių mokesčių sumažinimas (remiantis nuo 2009 m. galiojančiais mokesčių tarifais): pridėtinės vertės mokesčio (nurodė 74,4 % ekspertų), akcizo (42,9 %), gyventojų pajamų mokesčio (37,5 %) ir darbdavio mokamų valstybinio socialinio draudimo įmokų (33,2 %). Mažiau nei trečdalis (28,3 %) ekspertų vienu iš trijų svarbiausių mokesčių, kuriuos reikėtų sumažinti, nurodė pelno mokesčių, šiek tiek daugiau nei penktadalis (20,9 %) ekspertų – valstybinio socialinio draudimo įmokas (tiek asmenims, dirbantiems pagal darbo sutartis, tiek savarankiškai ekonomine veikla užsiimantiems). Tik 2,7 % ekspertų nurodė, kad mokesčių mažinimas neturės įtakos šešėlinės ekonomikos masto mažėjimui.

Žymėjimai:

- A – viešas nesąžiningų (šešėlinę ekonomiką propaguojančių) įmonių skelbimas;
- B – mokesčių mažinimas;
- C – paprastesnės buhalterinės apskaitos tvarkos reglamentavimas;
- D – griežtesnės baudmės už teisės pažeidimus;
- E – baudmės už teisės pažeidimus neišvengiamumas;
- F – kontrolės funkcijas vykdančių institucijų kontrolės darbo išplėtimas (dažnesni įmonių patikrinimai ir pan.);
- G – teisės aktų aiškumo didinimas, galimybės įvairiai interpretuoti teisės aktų nuostatas panaikinimas;
- H – mokesčių įstatymų pastovumas;
- I – mokesčių lengvatų, išimčių sumažinimas;
- J – visuotinio gyventojų pajamų deklaravimo įteisinimas;
- K – visuotinio turto deklaravimo įteisinimas;
- L – kita.

1 pav. Galimos Lietuvos šešėlinės ekonomikos masto mažinimo priemonės

Fig. 1. The possible reduction measures of Lithuanian shadow economy

Ekspertų vertinimais, pakankamai veiksminga priemonė, siekiant sumažinti šešėlinės ekonomikos mastą, yra *viešas nesąžiningų (šešėlinėje ekonomikoje dalyvaujančių) įmonių skelbimas* (nurodė 23,7 % ekspertų). Mažiau svarbioms šešėlinės ekonomikos mažinimo priemonėms priskiriamos šios: *griežtesnės baudmės už teisės pažeidimus įteisinimas* (nurodė 17,9 % ekspertų), *visuotinio gyventojų pajamų deklaravimo įteisinimas* (16 %), *kontrolės funkcijas vykdančių institucijų darbo išplėtimas (dažnesni įmonių patikrinimai ir pan.)* (15,3 %), *visuotinio turto deklaravimo įteisinimas* (13 %).

Apibendrinant pažymėtina, kad tyrimo hipotezė pasitvirtino. Nuo 2009 m. pradžios padidėjusi mokesčių našta esant sudėtingoms šalies ekonomikos sąlygoms ekspertų vertinimais yra viena svarbiausių šešėlinės ekonomikos vystymosi Lietuvoje priežasčių. Šešėlinės ekonomikos atsiradimui didžiausią įtaką daro socialiniai ir psichologiniai veiksniai (nepasitikėjimas šalies vyriausybe, nepasitenkinimas valdžios institucijų darbo kokybe, didelė korupcija ir palankus visuomenės požiūris į ją, žema mokesčių moralė bei jos plitimas).

3. Išvados

Atlikus mokslinio potencialo analizę, identifikuoti tokie svarbiausi šešėlinės ekonomikos veiksniai ir priežastys: pajamų nelygybė, šalies ekonominės tvarkos neracionalumas, korupcija, per griežtas (arba nepakankamas) teisinis ir administracinis reguliavimas, teisės aktų spragos, mokesčių administravimo sistemos trūkumai, nepakankamas valdžios dėmesys socialinei politikai arba neracionalus jos plėtojimas.

Šešėlinės ekonomikos veiksniai ir priežastys įvairiose šalyse gali daryti skirtingą įtaką šešėlinės ekonomikos atsiradimui ir vystymuisi. Negalima išskirti vieno veiksnio ar priežasties, turėjusios didžiausią įtaką šešėlinei ekonomikai, nes šešėlinių ekonominių santykių raidą lemia kompleksiskai susijusių ekonominių, teisinių ir administracinių bei socialinių ir psichologinių veiksnių bei priežasčių visuma.

Atlikto ekspertinio vertinimo rezultatai parodė, kad Lietuvoje šešėlinės ekonomikos atsiradimui (*mikro* lygiu vertinant – ekonomikos dalyvių perėjimo į šešėlinę ekonomiką sprendimams) ir šešėlinės ekonomikos vystymuisi (*mikro* lygiu vertinant – ekonomikos dalyvių, kurie santykinai ilgai dalyvauja šešėlinėje ekonomikoje, elgsenos pokyčiams) didžiausią įtaką daro socialiniai ir psichologiniai, šiek tiek mažesnę – ekonominiai veiksniai.

Nustatyta, kad Lietuvoje svarbiausias dalyvavimo šešėlinėje ekonomikoje motyvas – siekimas išlikti rinkoje (įmonėms – atlaikyti konkurenciją, fiziniams

asmenimis – užsidirbti pragyvenimui būtinų lėšų ir pan.). Senujų šešėlinės ekonomikos dalyvių (kurie seniai pradėjo vykdyti šešėlinę ekonominę veiklą ir tokia jų veikla yra santykinai didelio masto) elgsenai daugiau įtakos daro piktybiškos paskatos, siekiant didesnio pelno, o naujųjų šešėlinės ekonomikos dalyvių (kurie pradeda vykdyti šešėlinę ekonominę veiklą) veiksmus labiau lemia šie motyvai: siekimas išlikti rinkoje bei kitų šešėlinės ekonomikos dalyvių veiksmas, kurie skatina įsitraukti į šešėlinę ekonomiką.

Ekspertų vertinimais, svarbiausi Lietuvos šešėlinės ekonomikos atsiradimo veiksniai – per didelė mokesčių našta (nelegalaus darbo atveju – žymus bruto ir neto darbo užmokesčio skirtumas), teisės aktų spragos, dažna teisės aktų kaita, nepasitikėjimas šalies vyriausybe, nepasitenkinimas valdžios institucijų darbo kokybe. Pagrindinės šešėlinės ekonomikos vystymosi Lietuvoje priežastys – įmonės akcininkų, savininkų nuostatos ir siekis gauti kuo didesnę pelną, darbuotojų sutikimas gauti neoficialius mokėjimus, padidėjusi mokesčių našta.

Siekiant sustabdyti Lietuvos šešėlinės ekonomikos vystymąsi, veiksmingiausiais laikomi ekonominiai bei teisiniai ir administraciniai kovos su šešėlinės ekonomika būdai: mokesčių mažinimas, mokesčių įstatymų pastovumo siekimas, teisės aktų aiškumo didinimas, galimybės įvairiai interpretuoti teisės aktų nuostatas panaikinimas, baudmės už teisės pažeidimus neišvengiamumo užtikrinimas.

Literatūra

- Ahmed, E.; Rosser, J. B. J.; Rosser, M. V. 2007. Income inequality, corruption, and the non-observed economy: a global perspective, in *Complexity Hints for Economic Policy*. Ed. by M. Salzano, D. Colander. Milano: Springer, 233–252.
- Alm, J.; Torgler, B. 2006. Culture differences and tax morale in the United States and in Europe, *Journal of Economic Psychology* 27(2): 224–246.
- Boeri, T.; Garibaldi, P. 2006. *Discussion of Shadow Sorting* [interaktyvus]. Discussion paper. No. DP5487 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.cepr.org/pubs/dps/DP5487.asp>>.
- Bose, P.; Echazu, L. 2007. Corruption with heterogeneous enforcement agents in the shadow economy, *Journal of Institutional and Theoretical Economics JITE* 163(2): 285–296.
- Bouev, M. 2002. *Official Regulations and the Shadow Economy: a Labour Market Approach* [interaktyvus]. Working paper. No. 524 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://ssrn.com/abstract=373140>>.
- Buehn, A.; Schneider, F. 2009. *Corruption and the Shadow Economy: a Structural Equation Model Approach* [interaktyvus]. IZA Discussion paper. No. 4182 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://ssrn.com/abstract=1409286>>.

- Choi, J.; Thum, M. 2002. *Corruption and the Shadow Economy* [interaktyvus]. CESifo working paper series. No. 633 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://ssrn.com/abstract=297602>>.
- Choi, J.; Thum, M. 2005. Corruption and the shadow economy, *International Economic Review* 46(3): 817–836.
- Chong, A.; Gradstein, M. 2007. Inequality and informality, *Journal of Public Economics* 91(1/2): 159–179.
- Dell'Anno, R.; Solomon O. H. 2007. Shadow Economy and Unemployment Rate in USA: Is There a Structural Relationship? An Empirical Analysis, *Applied Economics* 40(19): 1–19.
- Dreher, A.; Kotsogiannis, C.; McCorriston, S. 2009. How do institutions affect corruption and the shadow economy? *International Tax and Public Finance* 16(6): 773–796.
- Eilat, Y.; Zinnes, C. 2002. The shadow economy in transition countries: friend or foe? A policy perspective, *World Development* 30(7): 1233–1254.
- Feige, E. L.; Urban, I. 2007. *Measuring Underground (Unobserved, Non-observed, Unrecorded) Economies in Transition Countries: Can We Trust GDP?* [interaktyvus]. MPRA paper. No. 7345 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://mpa.ub.uni-muenchen.de/7345/>>.
- Fleming, M. H.; Romna, J.; Farrel, G. 2002. The shadow economy, *Journal of International Affairs* 53(2): 64–89.
- Frey, B. S.; Torgler, B. 2007. Tax morale and conditional cooperation, *Journal of Comparative Economics* 35(1): 136–159.
- Giles, D. E. A. 1997a. Causality between the measured and underground economies in New Zealand, *Applied Economic Letters* 4: 63–67.
- Giles, D. E. A. 1997b. Testing the asymmetry in the measured and underground business cycles in New Zealand, *Economic Record* 71(1): 225–232.
- Giles, D. E. A. 1999a. Measuring the hidden economy: implications for econometric modeling, *The Economic Journal* 109(456): 370–380.
- Giles, D. E. A. 1999b. The rise and fall of the New Zealand underground economy: are the reasons symmetric? *Applied Economic Letters* 6: 185–189.
- Giles, D. E. A.; Tedds, L. M. 2002. *Taxes and the Canadian Underground Economy*: Canadian tax paper. No. 106. Toronto/Ontario: Canadian Tax Foundation.
- Gillman, M.; Kejak, M. 2005. *Accounting for Corruption: Taxes, the Shadow Economy, Endogenous Growth and Inflation* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.st-andrews.ac.uk/economics/CDMA/conf05papers/Corruption_Gillman.pdf>.
- Johnson, S.; Kaufmann D.; Shleifer, A. 1997. The unofficial economy in transition, *Brookings Papers on Economic Activity* 2: 159–221.
- Krumplytė, J. 2008a. Šešėlinės ekonomikos priežastys ir pasekmės šalies ūkio raidai, iš *Verslas XXI amžiuje*: 11-osios Lietuvos jaunujų mokslininkų konferencijos „Mokslas – Lietuvos ateitis“, įvykusios Vilniuje 2008 m. vasario 7 d., straipsnių rinkinys. Vilnius: Technika, 123–132.

- Krumplytė, J. 2008b. Šešėlinės ekonomikos samprata ir priežasčių analizė, *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos* 4(13): 238–250.
- Lippert, O.; Walker, M. (Eds.) 1997. *The Underground Economy: Global Evidences of its Size and Impact*. Vancouver: The Frazer Institute.
- Misiūnas, A. 1999. Šešėlinės ekonomikos egzistavimo priežastys ir padariniai, *Pinigų studijos* 1: 21–29.
- Mummert, A.; Schneider, F. 2001. The German shadow economy: parted in a united Germany? *Finanzarchiv*: 58(3): 260–285.
- Rosser, J. B. 2006. *Book's (Schneider, F.; Enste, D. Shadow economy: an international survey) review* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://cob.jmu.edu/rosserjb/book.rev.schneider&enste.doc>>.
- Rosser, J. B.; Rosser, M. V.; Ahmed E. 2000. Income inequality and the informal economy in transition economies, *Journal of Comparative Economics* 28: 156–171.
- Schneider, F. 2000. The increase of the size of the shadow economy of 18 OECD-countries: some preliminary explanations, in *Proc of the Annual Public Choice Meeting, Charleston, 2000, March 10–12*. Charleston.
- Schneider, F. 2005. Shadow economies around the World: what do we really know? *European Journal of Political Economy* 21(3): 598–642.
- Schneider, F. 2006. *Shadow Economies and Corruption All Over the World: What Do We Really Know?* [interaktyvus]. IZA Discussion paper. No. 2315 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://ssrn.com/abstract=936127>>.
- Schneider, F. 2007. *Shadow Economies and Corruption All Over the World: New Estimates for 145 Countries* [interaktyvus]. Working paper. No. 2007–9 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.economics-ejournal.org/economics/journalarticles/2007-9>>.
- Schneider, F.; Enste, D. 2000. Shadow economies: size, causes, and consequences, *The Journal of Economic Literature* 38(1): 77–114.
- Schneider, F.; Enste, D. 2002a. *Hiding in the Shadows: the Growth of the Underground Economy* [interaktyvus]. International Monetary Fund, Economic issues No. 30 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.imf.org/external/pubs/ft/issues/issues30/index.htm>>.
- Schneider, F.; Enste, D. 2002b. *The Shadow Economy: an International Survey*. New York: Cambridge University Press.
- Schneider, F.; Klinglmaier, R. 2004. *Shadow Economies Around the World: What Do We Know?* [interaktyvus]. Working paper. No. 2004–3 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://ideas.repec.org/p/cra/wpaper/2004-03.html>>.
- Sharpe, M. E. 2007. *What Is the Underground Economy?* [interaktyvus]. The Japanese Economy 34(2): 7–19 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://econpapers.repec.org/article/mesjpneco/>>.
- Tanzi, V. 2002. *The Shadow Economy, its Causes and its Consequences* [interaktyvus]. Edited lecture given at the “International Seminar on the Shadow Economy Index in Brazil” [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.etc.org.br/user_file/shadowEconomy/03_Artigo_Tanzi_Shadow_Economy.pdf>.

- Tanzi, V. 2006. *Corruption and Economic Activity* [interaktyvus]. Distinguished lecture series 26. A publication of the Egyptian Center for Economic Studies [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.eces.org.eg/Uploaded_Files/%7BC8979F32-E2FA-40BC-8D4A-E31C29D61C86%7D_DLS-26,%20Vito%20Tanzi.pdf>.
- Thomas, J. J. 1992. *Informal Economic Activity*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Thomas, J. J. 2000. The black economy – benefit frauds or tax evaders? *World Economics Journal* 1(1): 167–175.
- Torgler, B. 2003a. Tax morale in transition countries, *Post-Communist Economies* 15(3): 357–82.
- Torgler, B. 2003b. *Tax Morale: Theory and Empirical Analysis of Tax Compliance* [interaktyvus]. PhD Thesis, University of Basel [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <http://edoc.unibas.ch/diss/DissB_6463>.
- Torgler, B. 2003c. To evade taxes or not to evade: that is the question, *Journal of Socio-Economics* 32(3): 283–302.
- Torgler, B.; Schneider, F. 2007. *Shadow Economy, Tax Morale, Governance and Institutional Quality: a Panel Analysis* [interaktyvus]. IZA Discussion paper. No. 2563. CESifo Working paper series. No. 1923 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://ssrn.com/abstract=960012>>.
- Torgler, B.; Schneider, F. 2009. The impact of tax morale and institutional quality on the shadow economy, *Journal of Economic Psychology* 30(2): 228–245.
- Tsakumis, G. T.; Curatola, A. P.; Porcano, T. M. 2007. The relation between national cultural dimensions and tax evasion, *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation* 16(2): 131–147.
- Uslaner, E. M. 2003. *Trust and Corruption in Transition* [interaktyvus] [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.bsos.umd.edu/gvpt/uslaner/uslanertrustandcorruptiontransition.ppt>>.
- Uslaner, E. M. 2008. *Corruption and Inequality* [interaktyvus]. Research paper. No. 2006/34 [žiūrėta 2009 m. spalio 27 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.wider.unu.edu/stc/repec/pdfs/rp2006/rp2006-34.pdf>>.
- Valentini, E. 2007. *Inequality and Underground Economy: a Not So Easy Relationship*. Marche: Università Politecnica delle Marche.

THE SHADOW ECONOMY FACTORS AND CAUSES ANALYSIS BY EXPERT EVALUATION METHOD: CASE OF LITHUANIA

J. Krumplytė

Summary

In the scientific literature the shadow economy is defined as a complex multifaceted set of phenomena, whose existence is determined by various factors and causes. The article examines the shadow economy through tax administration perspective. The author's chosen object of the research encompasses economic activities, results of which such as tax evasion or concealment are not included in the official records.

The shadow economy factors and reasons are economic, legal-administrative and social-psychological. Most of the time scientific research analyses the following shadow economy factors and causes: ▪ burden and rise of direct and indirect taxes and compulsory social insurance contribution; ▪ too stringent (or insufficient) legal and administrative regulation; ▪ weak government and a high level of corruption in the governmental sector; ▪ the income inequality (a high poverty level); ▪ the legislative gaps; ▪ the tax administration system deficiencies; ▪ irrational country's economic policy; ▪ tax morale; ▪ insufficient government attention to social policy or irrational its development.

The article presents the empirical study results about Lithuanian shadow economy factors and causes. The survey was carried out by experts – Lithuanian State Tax Inspection staff which has experience in inspecting taxpayers and conducting tax investigations. 702 experts took part in the research.

According to experts' estimations, companies and individuals enter into shadow economic activity mainly because they do not have any other way out (otherwise they won't be able to stand up to competition, individuals won't be able to make a living, etc.) as well as because other economy players pull them in. Experts also estimate that the most important Lithuanian shadow economy causes are the following: too big tax burden (in the case of illegal work – significant gross and net wage gap), gaps in legislation, frequent law changes, distrust of country's government, dissatisfaction with the quality of work of governmental institutions. The main causes of the sprawl of the shadow economy – the inability to compete without being involved in the shadow economy, the lack of unified declaration of income and insufficient control of state institutions.

Keywords: shadow economy, tax, Lithuania, factor, cause, expert evaluation method.